

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
КАФЕДРА ЕТНОЛОГІЇ, АНТИЧНОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ

ПИТАННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ

(Збірник наукових праць)

Том 1 (37)

Чернівці
Видавничий дім "Букрек"
2014

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
КАФЕДРА ЕТНОЛОГІЇ, АНТИЧНОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ

ПИТАННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ

(Збірник наукових праць)

Том 1 (37)

Чернівці
Видавничий дім «Букрек»
2014

Редакційна колегія:

- д. і. н., проф. Баженов Л.В.
 д.і.н., доц. Боднарюк Б.М. (заступник наукового редактора)
 д. і. н., проф. Брицький П.П.
 д. і. н., проф. Кожоляно Г.К.
 д. і. н., проф. Козак Д.Н.
 д. і. н., проф. Макар Ю.І.
 д. і. н., проф. Михайлина Л.П.
 д. і. н., член-кор. НАН України Моця О.П.
 член-кор. НАН України Наулко В.І.
 академік НАН України Павлюк С.П.
 д. і. н., проф. Пивоваров С.В.
 д.і.н., проф. Сегеда С.П.
 д. мистецтвозн., проф., член-кор. НАМ України Стельмашук Г.Г.
 д. і. н., проф. Франко О.О.
 д. і. н., проф. Чучко М.К. (науковий редактор)
 д. і. н., проф. Юрій М.Ф.

П 35 **Рецензенти:** д. і. н., проф. Алексієвцев М.М., д. мистецтвозн., ст. наук. співр. Никорак О.І., д. і. н., проф. Ореховський В.О.

Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Видавничий дім “Букрек”, 2014. – Том 1 (37). – 316 с.

ISBN 978-966-399-578-6

У публікаціях збірника досліджується актуальна проблематика всесвітньої історії, історії релігії, етнології, археології. Вперше вводяться в науковий обіг маловідомі джерела, зокрема експедиційні матеріали науковців кафедри. За географією авторів збірник є загальноукраїнським виданням.

Розраховано на науковців, викладачів історії, етнології та краєзнавства, студентів, усіх, хто цікавиться історичним минулим.

ББК П 63.3(4УКР-4Черн)

Збірник входить до переліку видань ВАК України

Друкується згідно з ухвалою вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол №1 від 25 лютого 1999 р.)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

© Кафедра етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ. 2014
 © Автори, 2014

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ

Ігор ВОЗНИЙ

ТОРГІВЕЛЬНО-РЕМІСНИЧІ ПОСАДИ МІСТ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ (кінець X – перша половина XIII ст.)	7
--	---

Альона ВАМУШ

НАГРУДНІ ПІДВІСКИ-АМУЛЕТИ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРИКАРПАТТЯ	24
---	----

Сергій ПИВОВАРОВ, Віталій КАЛІНІЧЕНКО

НАВЕРШЯ РУКІВ'Я МЕЧА З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.	39
---	----

ІСТОРІЯ

Богдан БОДНАРЮК, Ярослав ЯНОВСЬКИЙ

РЕЛІГІЙНІ СИСТЕМИ СТАРОДАВНЬОЇ МЕСОПОТАМІЇ (I)	56
--	----

Михайло САЙКО

«КОРПУС ЛАТИНСЬКИХ НАПИСІВ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН І БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ В АНТИЧНОМУ РИМІ	80
--	----

Ярослав ЯНОВСЬКИЙ

ІТАЛІЙСЬКА КАМПАНІЯ АТТІЛІ І ПОЧАТОК ЗАНЕПАДУ “ПРИМАРНОЇ ІМПЕРІЇ” ГУНІВ (III)	95
--	----

Богдан БОДНАРЮК

СИРІЙСЬКЕ ЧЕРНЕЦТВО IV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ VII ст.: ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ. ДУХОВНО-СВІТОГЛЯДНІ ОРІЄНТИРИ ТА АСКЕТИЧНА ПРАКТИКА (II)	116
--	-----

Андрій ПОГРЕБЕННИК

ІДЕОЛОГІЧНІ ВИТОКИ Й ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ НОВИХ МЕСІАНСЬКИХ ВЧЕНЬ У РЕГІОНІ ПРОВАНС В XI-XII ст.	144
--	-----

Валерій ПАНЧЕНКО

УСПЕНСЬКИЙ СОБОР КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ (ЕТАПИ СПОРУДЖЕННЯ ТА ВІДБУДОВИ)	162
---	-----

Ілля ТИМЧУК

ХРИСТІЯНСЬКА СИМВОЛІКА ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ РУСІ В XI–НА ПОЧАТКУ XIII ст.	172
---	-----

Михайло ЧУЧКО

ОРГАНІЗАЦІЯ УРЯДУВАННЯ В ПІВНІЧНИХ ВОЛОСТЯХ МОЛДАВСЬКОЇ ЗЕМЛІ У СЕРЕДИНІ XIV – ТРЕТІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.	188
--	-----

та в період феодалної роздробленості // Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час – К.: Наукова думка, 1976. – С. 132-206. 33. Русанова И.П., Тимошук Б.О. Языческие святилища древних славян – М., 1993. – 144 с. 34. Рыбаков Б.А. Прикладное искусство // История Культуры Древней Руси. – Т. II. М., 1951. – С. 399-404. 35. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 791 с. 36. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 783 с. 37. Рябцева С.С. Древнерусский ювелирный убор. – СПб.: РГНФ, 2005. – 384 с. 38. Савваитов П.В. Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора. – СПб., 1896. 39. Сапунов Б.В. Памятники материальной культуры двоeverцев // Труды Государственного Эрмитажа. – 1970. – Т. XI. – С. 7-24. 40. Седов В. В. Восточные славяне в VI- XIII вв. – М.: Наука, 1982. 41. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.) – М.: Наука, 1981. 42. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка – М.: Книга, 1989. – Т.2. – 851 с. 43. Стельмашук Г.Г. Давнє вбрання на Волині: Етнографічно-миствознавче дослідження – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 280 с. 44. Тимошук Б.О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області – Чернівці, 1970. – 40 с. 45. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с. 46. Тимошук Б.О. Ленковецьке древнерусское городище // СА. – 1959. – №4. – С. 250-257. 47. Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства – С.-Петербург, 1897. – Вып. 5. – 168 с. 48. Томенчук Б.П. Некрополи Галицько-Буковинського Прикарпаття IX-XIII ст. – Автореф. к.і.н. – К., 1998. – 18 с. 49. Томенчук Б.П. Охранные раскопки в Прикарпатье // АО 1985 г. – М.: Наука, 1987. – С. 422-423. 50. Томенчук Б. Ятвяги на Буковині // ПССІАЕ – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.1. 51. Успенская А.В. Нагрудные и поясные привески // Очерки по истории русской деревни – М.: Советская Россия, 1967. 52. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича – К.: Мистецтво, 1997. – 224 с.: іл. 53. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі – К.-Подільський, 2003. – 158 с. 54. Malachowska S. Wczesnosredniowieczne Zawieski polskie znalezione na tereni ziem Polskich Archeologia Polski – 1998. – Т. XLIII. – Z. 1-2. – S. 37-127.

УДК: 904:623.444.92(477.85),11/12”

Сергій ПИВОВАРОВ, Віталій КАЛІНІЧЕНКО

НАВЕРШЯ РУКІВ'Я МЕЧА З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.

У статті автори вводять в науковий обіг досить рідкісну для регіону знахідку, а саме головку бронзового наверсія руків'я середньовічного меча, яке було виявлене на Чорнівському городищі першої половини XIII ст. у 2012 р. Авторами стверджується, що головка наверсія меча має балтське походження. Виявлена знахідка дозволяє прослідкувати та детальніше дослідити військову справу місцевого населення, зокрема простежити взаємовідносини військового контингенту Чорнівського городища із суміжними територіями Русі та Європи у XIII ст.

Ключові слова: Галицько-Волинське князівство, Чорнівське городище, озброєння, меч, наверсія, руків'я, типологія.

Сергей ПИВОВАРОВ, Виталий КАЛИНИЧЕНКО

НАВЕРШИЕ РУКОЯТИ МЕЧА С ЧЕРНОВСКОГО ГОРОДИЩА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII в.

В статье авторы вводят в научный оборот довольно редкую для региона находку, а именно головку бронзового навершия рукояти средневекового меча, которая была обнаружена на Черновском городище первой половины XIII в. у 2012 г. Авторами утверждается, что головка навершия меча имеет балтское происхождение. Обнаруженная находка позволяет проследить и подробнее исследовать военное дело местного населения, в частности проследить взаимоотношения военного контингента Черновского городища со смежными территориями Руси и Европы в XIII в.

Ключевые слова: Галицко-Волынское княжество, Черновское городище, вооружение, меч, навершие, рукоять, типология.

Sergiy PYVOVAROV, Vitaliy KALINICHENKO

HEAD OF THE SWORD POMMEL FROM CHORNIIVKA HILLFORT FIRST HALF OF XIII CENTURY

The authors introduced into scientific circulation quite rare for the region discovery, namely head bronze finial medieval sword hilt, which was discovered on the Chornivka hillfort first half of XIII century in 2012. Argued that the head pommel sword has baltic origin. Detection allows us to trace and find more to explore military affairs of the local population. in particular to trace mutual troop Chornivka hillfort with adjacent territories of Russia and Europe in the XIII century. The purpose of this study is to put into circulation actually first discovery details of the sword, which clearly can be attributed to XII – early XIII century from Siret territory to the Middle Dniester river interfluve, namely head pommel or handle of a medieval sword and a comprehensive review of the findings, it's analysis, interpretation and implementation types. Consequently, the typology A. Kirpichnikova by their morphological features head pommel sword with Chornivka hillfort of the type I – swords with bronze cross bronze pommel with five or seven parts. The shape of the pommel blades of this type are similar to swords such as K, S, and T1 by typologically V. Kazakyavichusa. Bronze swords of the given type, as indicated by A. Kirpichnikov with cast ornament with circles characteristic of romance art XII century. This type of sword was the inscription on the blade. All findings of this type swords found in the settlements and burials of the XII-XIII century. As pointed out by the researcher, in addition to Rus, swords of this type are found in Latvia and in the Volzhska Bulgaria. Outside Europe, it has not come out. A. Kirpichnikov believes that this type of Eastern European origin was as blades and handle detail. However, in the archaeological literature has repeatedly put forward the idea of the Baltic, as well as the Curonian manufacturing of swords of this type. Special attention is given to the study of such swords paid V. Kazakyavichus, which distinguishes this type called T1 curonian.

The timing of swords type T1 curonian, the researchers puts forward a hypothesis that most swords of this type may appear already in the XI century.

They gradually begin to appear in the Ponemannya in Belorussia. In the XII-XIII century they apply to the lands of western Rus. A narrow stratigraphic dating of the finds and the materials enclosed systems allow to date this type of swords – end of XII – 50 years of XIII century. The reasons for the disappearance of swords of this type and their reduction in the above-mentioned period due to the displacement of romance swords are still not able to completely displace them from the territory of Rus.

With regard to ethnicity, we believe that the head pommel hilt of the sword is the Baltic production, namely the curonian. Cours is people who lived in the V-XVI centuries in West Baltic. on the south-eastern coast of the Baltic Sea in Western Latvia and western Lithuania. In the XIII century. Cours constantly at war with the Livonian Order, participated in military campaigns and battles. Chief among these is the battle of Durbe in July 13, 1260. The battle between the forces of the Teutonic Order during the Livonian Master Burchard command Hornhauzena background and Marshal Henry of Prussia Bote . Allies were his cours as mercenaries.

But how could such a rare find to get to Chornivka hillfort? We believe that in the Chornivka hillfort could be a small garrison of soldiers Baltic origin. As you know, obviously in the Chornivka hillfort family lived prince Andrew Yaroslavovich – wife and two sons – Yuri and Michael, who were granted land and property for “kormlenyya”. Maybe his family arrived and a small contingent of troops just to the north (Baltic origin), because, man, “Danylivna” – daughter of Daniel Romanovich Galician Andrew Yaroslavovich pursued a very active military policy just to the north of contemporary Rus. That is, there may be certain mutual influence of the north and south of Russia. These are the types of arrowheads Baltic, battle ax and a number of other findings. Perhaps pommel sword belonged to a noble retainer. But the question of interpretation and military - political history based on items identified in the arms Chornivka hillfort is something for the future, so considering this memo promising for further research into the history of the region, its study will be continued with the new findings.

Keywords: *Galicia-Volhynia principality, Chornivka hillfort, weapons, sword pommel, handle, typology.*

Серед найважливіших аспектів, що проливають світло на розвиток військової справи у тому чи іншому регіоні, є ті, які пов'язані безпосередньо з питаннями зброєзнавства. Саме предмети озброєння виступають тим визначальним чинником, який дозволяє охарактеризувати військову культуру місцевого населення, простежити його взаємозв'язки та взаємовпливи з іншими територіями. Одним із регіонів, де прослідковуються подібні тенденції є територія Сіретсько-Дністровського межиріччя. Досить важливим і водночас недостатньо вивченим хронологічним відрізком на вищезазначених теренах є період XII – першої половини XIII ст. Саме у цей час військова справа

як у Європі, так і на землях Русі входить в новий етап свого розвитку. Важливе значення для розуміння розвитку військової справи має розгляд окремих видів предметів озброєння, їх деталей. Дана робота дає змогу глибше зрозуміти питання та проблеми, пов'язані передусім із військовою культурою, що формувалася у тому чи іншому регіоні.

Однією з найбільш досліджених давньоруських пам'яток Буковини на якому виявлено досить значну кількість предметів озброєння, є Чорнівське городище. Воно було відкрите відомим вітчизняним археологом Б. Тимощуком, розкопувалось ним в 1977 – 1978 рр. і було віднесено до категорії феодальних замків [28, с. 105-113]. В 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. Філіпчук. Протягом 1985-1986 рр. роботи на пам'ятці були поновлені археологічними експедиціями Чернівецького державного університету під керівництвом Л. Михайлини [19, с. 24-44]. У результаті розкопок було з'ясовано планування житлово-оборонних клітей, розкопано рештки кам'яного фундаменту дерев'яної споруди та вивчено декілька поховань, розташованих біля неї. Із 1989 по 1994 р. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. Возного, який поспішно заявив про дослідження цієї пам'ятки на всій площі [2, с. 233-282; 3]. З 1999 р. дослідження на пам'ятці проводить С. Пивоваров, результатом чого стало значне уточнення планувальної структури городища та виявлення великої кількості рухомого матеріалу, зокрема предметів озброєння [21, с. 243-255; 22, с. 180-199; 23, с. 133-141; 24, с. 9-18; 25].

З огляду на те, що Чорнівське давньоруське городище є унікальною для регіону пам'яткою, яка містить велику кількість предметів матеріальної та духовної культури населення Буковини XII–XIII ст., було вирішено продовжувати його вивчення.

Досить важливим і водночас недостатньо вивченим є питання використання клинкової зброї на території Сіретсько – Дністровського межиріччя у XII–XIII ст., позаяк знахідок даного типу озброєння ближнього бою на території вищезазначеного регіону виявлено не так багато. Щодо Чорнівського городища, то тут слід окремо сказати, що воно представляє досить важливу цінність для вивчення історії регіону у першій половині XIII ст. Тому будь-який предмет озброєння, знайдений на пам'ятці є досить цінним. Серед виявлених предметів, які належать до клинкової зброї з городища, можна віднести: два наконечники піхов меча, які були виявлені у 2005 р. С. Пивоваровим [22, с. 185-186], фрагменти шаблі, а також окремі шабельні гарди, загальною кількістю – три екземпляри, та наконечники піхов від шаблі. Ще одна шабельна гарда походить з Ленківців на Пруті. Також,

не вдаючись до більш детального аналізу необхідно згадати бойові ножі та кинджали, які вважаються допоміжним видом клинкової зброї. Мечі, виявлені на території Сіретсько-Дністровського межиріччя, які нині зберігаються у фондах Чернівецького краєзнавчого музею відносяться в основному до XIV–XV ст. Лише один екземпляр з одинадцяти знайдених можна датувати другою половиною XIII–XIV ст. [2, с. 269–277]. Більш ранній період, а саме XII – перша половина XIII ст. представлений менш масштабним, але доволі рідкісним контингентом предметів клинкового озброєння, тому потребує детальнішого вивчення.

Метою даного дослідження є введення в обіг фактично першої знахідки деталі меча, яке чітко можна віднести до XII – першої половини XIII ст., з території Сіретсько-Дністровського межиріччя, а саме навершя чи головки руків'я середньовічного меча, а також всебічний розгляд знахідки, її аналіз, здійснення інтерпретації та типологізації.

Отже, навершя меча (рис. 1) було виявлене на території Чорнівського давньоруського городища у південно-східній його частині в оборонному зрубі – кліті № 14 (за нумерацією І. Возного). Головка навершя виготовлена з бронзи (металографічний аналіз знахідки не проводився). Загальна довжина виробу становить – 5,3 см, найбільша ширина – 2 см. Складається навершя із семи частин (опис зліва направо): довжина першої частинки головки навершя (крайньої лівої) – 6 мм, ширина – 8 мм, другої – 8 мм×1,1 см, третьої – 4 мм×1,2 см, четвертої (центральної) – 1,3×1,7 см, п'ятої – 5 мм×1,1 см, шостої – 7 мм×1,1 см, сьомої (крайньої правої) – 7 мм×6 мм. Найбільша товщина головки навершя становить – 1,5 см. На вершині центральної частини головки виготовлено круглий отвір діаметром 7 мм, через який пропускався кінець руків'я меча. Біля отвору у лівий бік головка навершя є пошкодженою – наявна тріщина, яка простягається на довжину – 7 мм. На нижній площині головки навершя з правого боку наявний виступ круглого перетину, з лівого боку – відсутній. Даний виступ був призначений для більш надійного з'єднання головки з основою руків'я меча. Головка навершя є орнаментованою циркульним орнаментом (опис зліва направо): друга частина – три кола, діаметром 3×3×3 мм. Орнаментация здійснена у вигляді трикутника. Четверта (центральна) частина – 6 кіл: орнаментация здійснена наступним чином: зверху – трикутник – кола розмірами – 3×3×3 мм, знизу – лінія – кола діаметром – 4×3×3 мм. Шоста частина – 3 кола, які утворюють трикутник. Діаметр кіл становить – 3×3×3 мм. На сьогодні виявлене

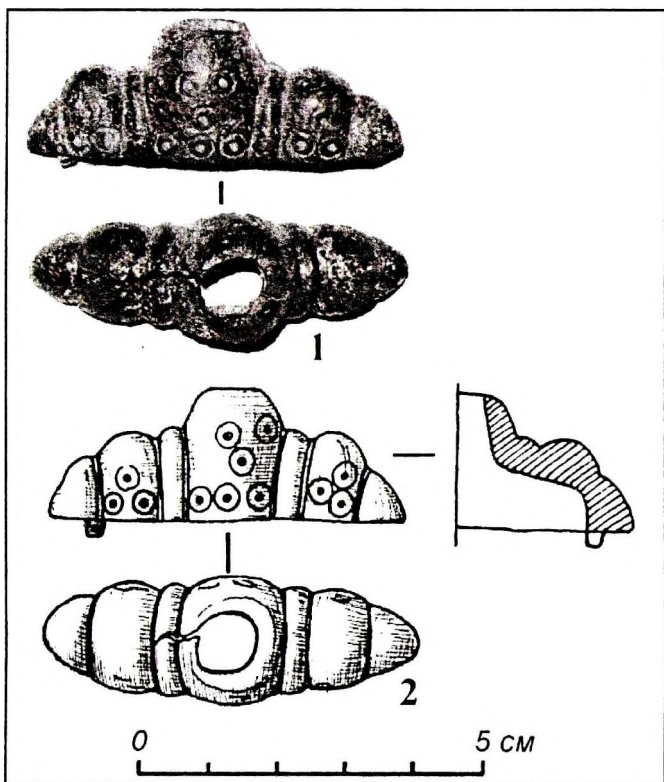

Рис. 1. Головка навершя руків'я меча з Чорнівського городища
(1 – фото, 2 – прорисовка).

навершя руків'я середньовічного меча зберігається у Чернівецькому художньому музеї. Інвентрний номер – № KB7878Арх.–88.

При здійсненні типології навершя руків'я меча ми будемо користуватися дослідженнями А. Кірпічнікова [10; 11, с. 30-34; 12, с. 299-300], В. Казакавічуса [31], Н. Плавінського [26], а щодо аналізу орнаментатії, то фундаментальною у цьому плані є робота А. Томсона, який охарактеризував куршські головки навершя руків'їв мечів з балтійського регіону [33, с. 85-104].

Загалом, друга половина XI–XIII ст. визначається дослідниками як романський період у історії європейської клинкової зброї. Для систематизації мечів цього періоду у різний час пропонувалося декілька підходів. Зокрема, слід згадати типологію А. Брун-Хофмеєра, яка ґрунтується на аналізі руків'їв мечів. Перший критерій – форма

навершя, а другий – форма перехрестя. Е. Окшотт здійснив власну типологію навершів та перехресть. Мечі були поділені на основі усіх конструктивних елементів на ряд типів з підтипами. Власну типологію мечів другої половини XI–XIII ст., засновану на знахідках мечів з території Русі, розробив А. Кірпічніков. Він поділив усі давньоруські мечі, виявлені на той час на сім типів. В. Казакявічус при створенні типології мечів балтів XI–XIII ст. взяв за основу типологію Я. Петерсена і доповнив її рядом окремих типів та підтипів [26, с. 19-20].

Отже, за типологією А. Кірпічнікова, за своїми морфологічними особливостями виявлена головка навершя меча з Чорнівського городища відноситься до типу I – мечі з бронзовим перехрестям та бронзовим п'ятичастинним навершям. За формою навершя клинки цього типу схожі до мечів типу K, S, та T1 за типологією В. Казакявічуса. Бронзові частини даного типу мечів, як вказує А. Кірпічніков, мають литий орнамент з кругів, характерних для романського мистецтва XII ст. Цей тип мечів мав написи на клинку. Усі знахідки даного типу мечів виявлені на поселеннях та у похованнях XII–XIII ст. Як вказує дослідник, окрім Русі, такі мечі зустрічаються у Латвії та у Волзькій Булгарії. За межі Східної Європи вони не виходять. А. Кірпічніков вважає, що даний тип мав східноєвропейське походження як клинків, так і деталей руків'я [10, с. 49-61].

Разом з тим, у археологічній літературі неодноразово висувалася думка про прибалтійське і навіть куршське виробництво деталей мечів даного типу. Значну увагу вивченню такого типу мечів приділив В. Казакявічус [31, л. 53-58], який виділяє їх у так званий тип T1 куршський. Дослідник чітко виділяє особливості даного виду і визначив, що до нього належать мечі з п'ятичастинними, чи щонайрідше, з семичастинними навершями, як наприклад навершя з Чорнівського городища, яке складається саме із семи частин. Він також розглядає мотиви орнаментации деталей руків'я мечів. Після дослідження аналізу топографії знахідок даного типу мечів, В. Казакявічус дійшов висновку, що місцем їх виготовлення було східне узбережжя Балтійського моря, а саме територія розселення куршських племен (рис. 5). Деякі дослідники схиляються до думки, що центром виробництва деталей мечів даного типу (деталей руків'я, а також піхов мечів) було м. Курземе у Східній Пруссії [20, с. 101-103]. Час побутування даного типу мечів дослідник визначає у широких рамках, а саме – XII–XIII ст. Варто відзначити, що під виробництвом мечів даного типу ми розуміємо виробництво саме деталей руків'я і монтаж їх на привозні імпортовані клинки. Розчистка клейм на клинках

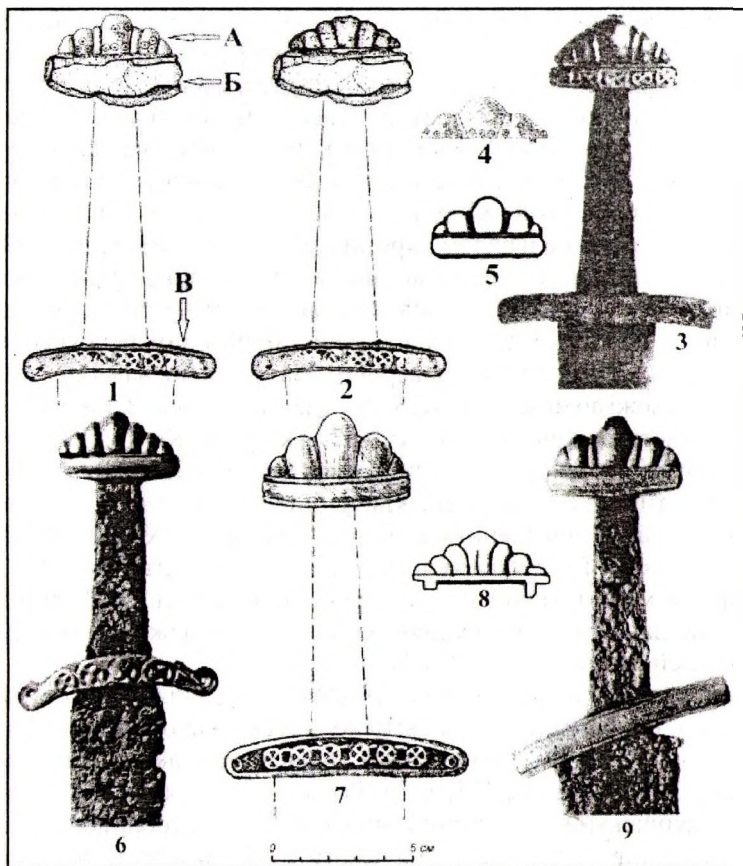

Рис. 2. Знахідки фрагментів середньовічних мечів та деталей руків'їв:

- 1 – Реконструкція руків'я меча: А – головка наверх з Чорнівського городища,
 Б, В – Свіслоч (за Н. Плавінським); 2 – Свіслоч (за Н. Плавінським);
 3 – Гурковичі (за В. Казакиявічусом); 4 – Ушаково (за В. Кулаковим, К. Скворцовим);
 5 – Ізяславль (за А. Кірпічніковим); 6, 7, 9 – Естонія (за В. Казакиявічусом);
 8 – Асотське городище (за Е. Шноре).

куршських мечів показала, що більша їх частина була виготовлена у рейнських та дунайських майстернях. Дану тезу підтримував і А. Кірпічніков [12, с. 299-300].

Щоб точніше зрозуміти побутування та використання даного типу мечів, необхідно провести аналогії з іншими територіями, де були виявлені подібні знахідки. Хотілося б кілька слів сказати про навершя мечів з території Білорусі. Два екземпляри мечів, за якими можна

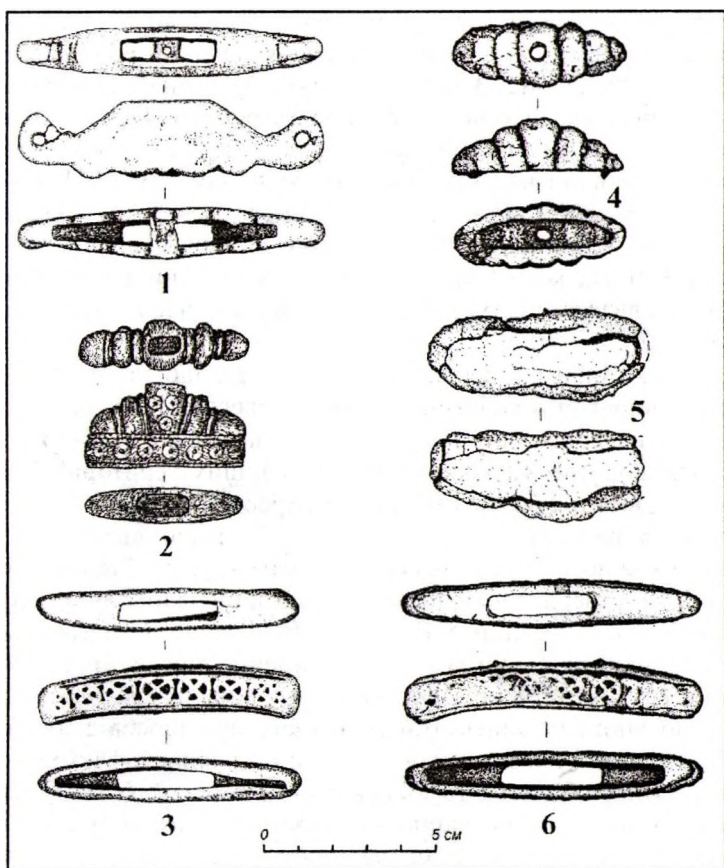

Рис. 3. Деталі руків'їв мечів: 1 – Новогрудок; 2 – Вусце; 3 – Вішин; 4–6 – Свіслоч (за Н. Плавінським).

проводити аналогії знахідці з Чорнівського городища, були виявлені в курганному могильнику Гурковичі (Вілейський район Мінської області). Основа навершя прикрашена циркульним орнаментом, який складається з кругів з косими лініями всередині. Головка навершя п'ятичастинна. Від іншого мечів збереглося всього лиш навершя та гарда (рис. 2, 3). А. Кірпічніков та В. Казакавічус датували мечі XII–XIII ст. П'ятичастинне бронзове навершя, прикрашене циркульним орнаментом, було виявлено на городищі Вусце (рис. 3, 2). Воно походить з шару, який попередньо датується кінцем XII ст. [26, с. 20-21].

Але прямим аналогом фрагмента руків'я середньовічного меча з Чорнівського городища є головка наверх меча з городища Свіслоч (рис. 2, 1(Б, В), 2; рис. 3, 4-6), де також було знайдено наверх і гарду. Наверх складається з головки та основи. Головка наверх складається з семи частин, аналогічна знахідці з Чорнівського городища, але відрізняється відсутністю орнаменту. Н. Плавінській вважає, що ці деталі відносилися до одного меча. Але важливим є те, що даний єдиний комплекс був виявлений у шарі спаленини середини XIII ст., коли Свіслоцький замок був знищений монголо-татарами, як вважають дослідники, у 1258 р. під час походу Бурундая [13, с. 85-110].

Досить важливим і проблематичним є те, що на Чорнівському городищі, поруч зі знахідкою головки наверх не було виявлено ні основи наверх, ні перехрестя меча, що ускладнює його реконструкцію. Але завдяки аналогіям з інших територій її можна здійснити. Досить близьким до перехрестя меча зі Свіслоча є перехрестя з городища Віщин (рис. 3, 3). Воно витягнуто у бік клинка, і з кожного боку нанесено по вісім кругів з косими лініями всередині. Як стверджують дослідники, Віщинський замок існував з середини XII до середини XIII ст. Автор розкопок Е. Загорульський висловив думку, що даний замок був знищений військами литовців та полочан у 1252 чи 1258 рр. Але зараз існує інша думка, що городище все ж було знищене військами Бурундая, про що свідчать типові монголо-татарські наконечники стріл. Але важливим фактом є все ж таки присутність балтського військового елемента на Віщинському городищі. Аналогічну ситуацію ми спостерігаємо на Чорнівському городищі, яке також було знищене монголо-татарами, але балтська військова культура в озброєнні місцевого військового контингенту також присутня. Доказом цього слугують наконечники стріл балтських типів, бойова сокира та ін. [5; 6, с. 86-90].

Основна маса мечів типу Т1 куршський були виявлені на землях балтів. На території Латвії та Литви разом відомо біля 50 екземплярів (рис. 4). Ряд знахідок походить із земель прусів, ще два – з частини, яка була заселена балтами у білоруському Понеманні (рис. 6). Невелика кількість даного типу мечів відомі у Польщі, а також у Волзькій Булгарії. Але найбільшої популярності побутування даного типу мечів – тип Т1 куршський, отримали в Естонії (рис. 2, 6, 7, 9), де виявлено один цілий меч, а також окремі фрагменти ще вісімнадцяти мечів, і на території Русі, де відомо не менше ніж 15 екземплярів, включаючи наверх меча з Чорнівського городища. Давньоруські

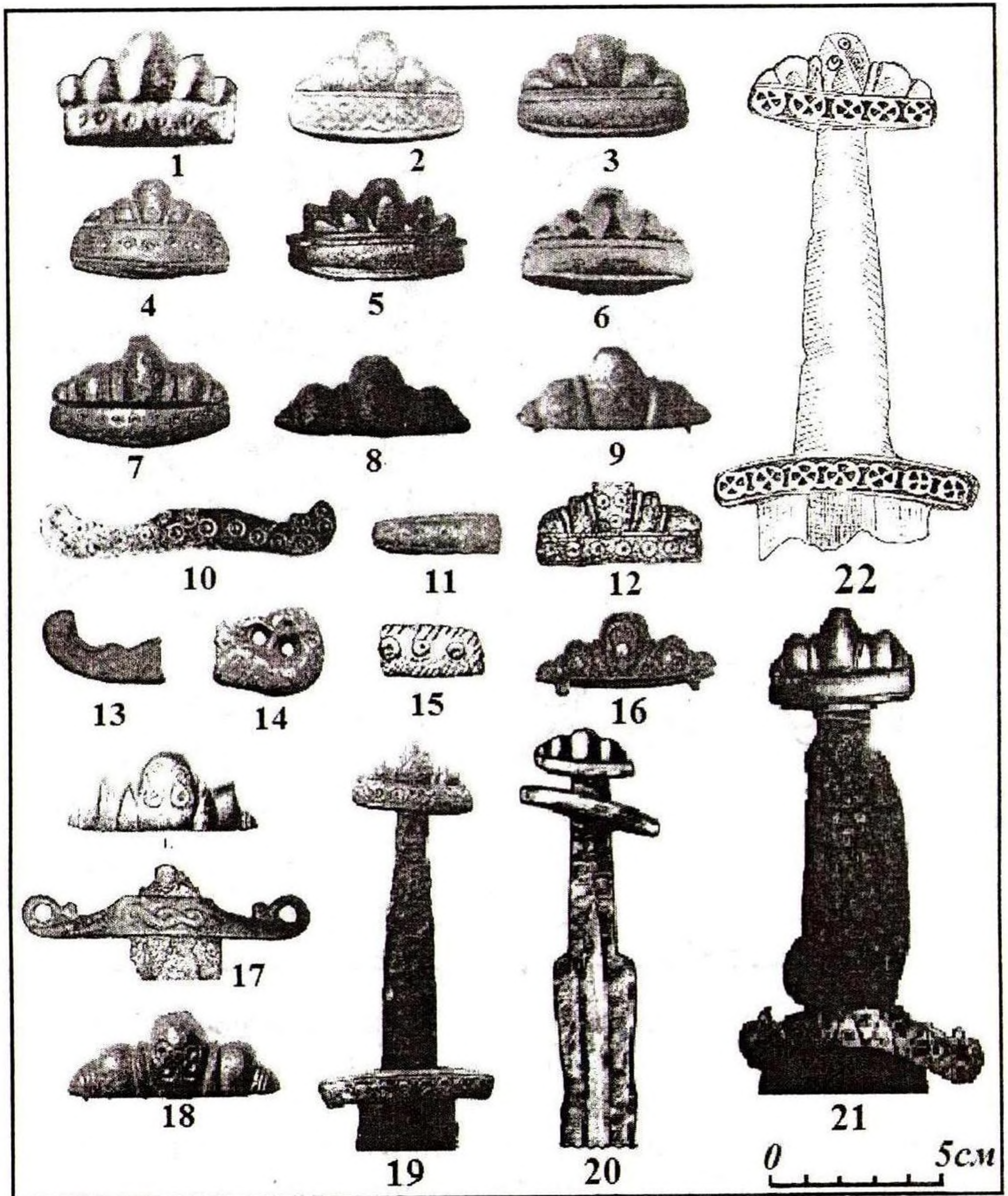

Рис. 4. Навершя руків'їв мечів (1–18) а також фрагменти мечів куршського типу з території Латвії, Естонії та Білорусі (19–21) – (за А. Томсоном та В. Казакавічусом); 22 – (за Р. Широуховим).

знахідки походять з колишньої Ленінградської області – 2 екземпляри, Пооччя – 2 екземпляри, з території України відомо 7 екземплярів, включаючи знахідку з Чорнівки, з території Білорусі – 4 екземпляри [26, с. 21]. Навершя типу I за А. Кірпічниковим були виявлені у літописному Ізяславлі (сучасне с. Городище Хмельницької області) [11, с. 30-34], яке дослідники датують першою половиною XIII ст. (рис. 2, 5), а також на Асотському городищі у 16-му стратиграфічному горизонті [29, с. 52], який також датується першою половиною XIII ст. (рис. 2, 8), а також з Пасільсціємса (рис. 4, 22)

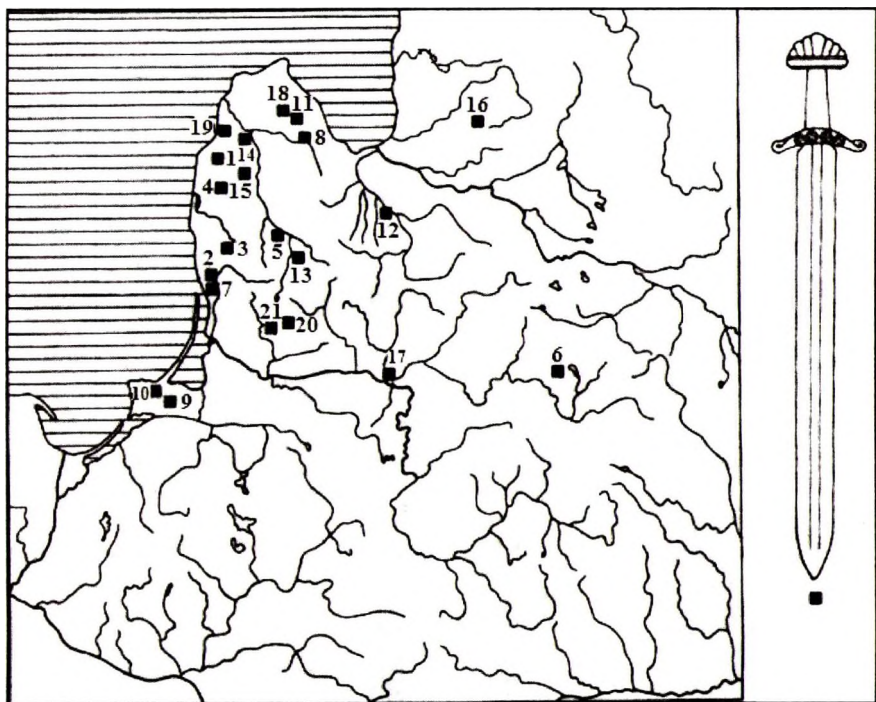

Рис. 5. Поширення мечів типу Т1 куршський на території Прибалтики (за В. Казакавічусом).

Без детальніших статистичних підрахунків кількості мечів XI – XIII ст., яких знайдено на території Русі, не так багато. З впевненістю можна сказати, що на землях Західної Русі мечі типу Т1 куршський використовувалися досить широко. Попит на цю зброю викликав організацію місцевого виробництва деталей руків'я мечів. Воно фіксується уже в середині XII ст. у Новгородку, про що необхідно згадати [26, с. 20; 4].

На посаді давньоруського міста Новгородка було знайдено заготовку неорнаментованого бронзового перехрестя меча (рис. 3, 1). Про те, що це незавершена заготовка, свідчить литник, який залишився в отворі для клинка з боку леза. У такому вигляді перехрестя не могло бути змонтовано разом з клинком. Кінці перехрестя завершуються стилізованими головами птахів. Важливим є те, що заготовка була виявлена у будівлі середини XII ст., яка вважається майстернею ювеліра. У самій же будівлі також були виявлені сліди бронзолivarного

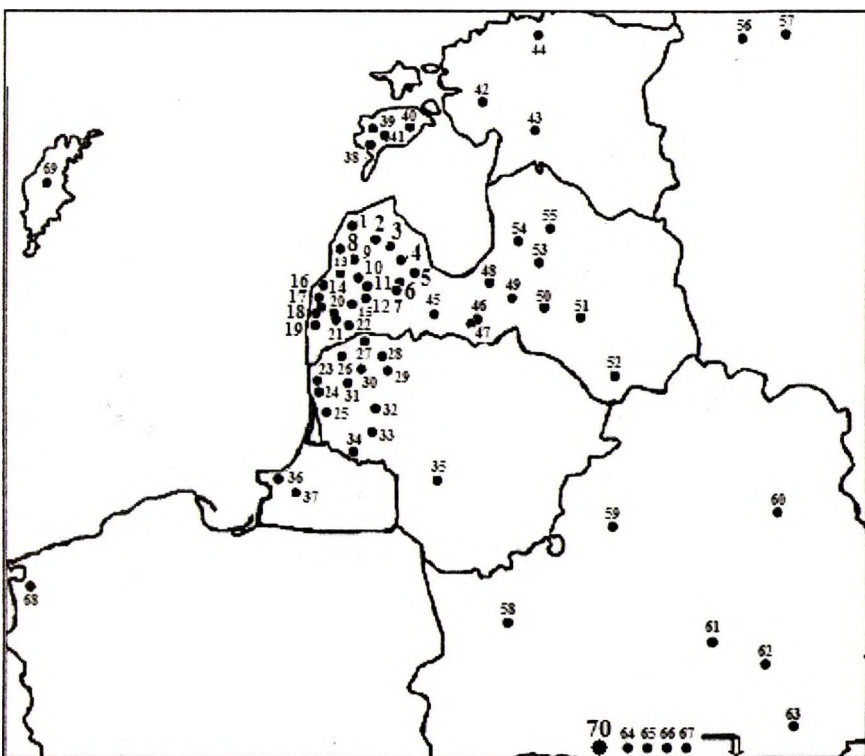

Рис. 6. Поширення мечів типу Т1 куршський на території Прибалтики та Русі (за А. Томсоном з доповненням авторів).

виробництва. Але, говорячи про навершя, виявлене на Чорнівському городищі, то поки не виявлено слідів виробництва даного типу, тому пошуки будуть продовжені.

Щодо датування мечів типу Т1 куршський, то дослідники висувають гіпотези, що вірогідніше мечі даного типу з'являються уже в XI ст., поступово вони починають з'являтися на території білоруського Понемання. У XII–XIII ст. вони розповсюджуються на землях Західної Русі, підтвердженням чого є знахідка з Чорнівського городища. Причому, як вказують дослідники, даний тип мечів був настільки популярним, що призвело до організації виробництва деталей мечів – навершів та перехресть у Новоградку [26, с. 32–33]. Дослідники висувають думку, що деталі руків'я мечів типу Т1 куршський могли виготовлятися у зброярській майстерні у Гомії (сучасне місто Гомель

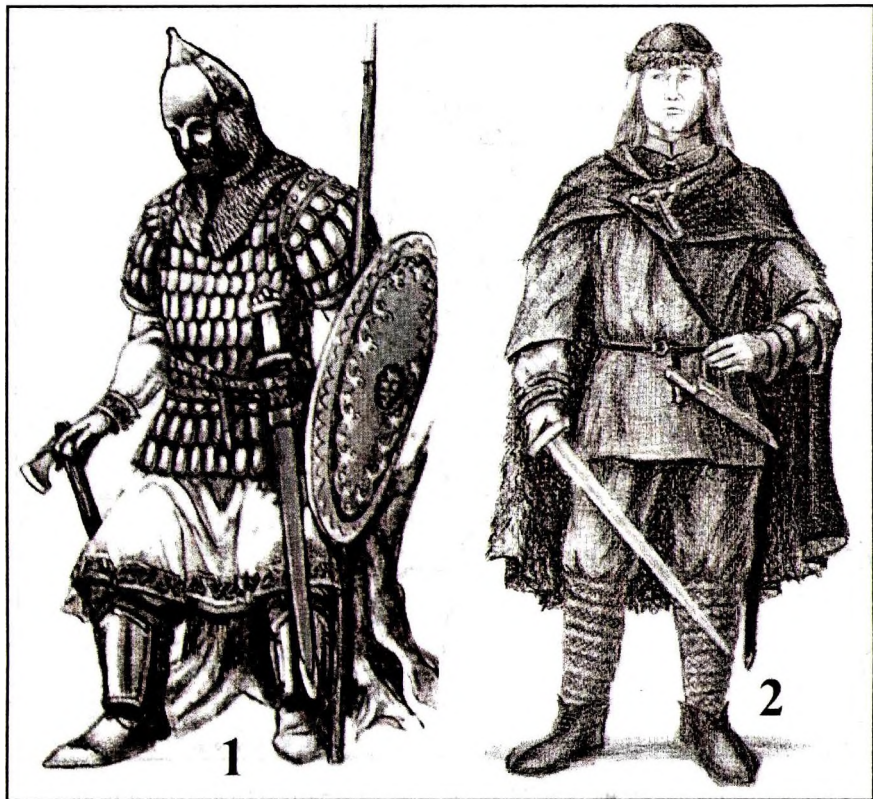

Рис. 7. Реконструкція куршських воїнів XII-XIII ст.:
(1 – за М. Гореліком; 2 – за Г. Сидоровим).

у Білорусі) [16, с. 121-130]. Більш вузьке стратиграфічне датування знахідок і матеріали закритих комплексів дають змогу віднести даний тип мечів до кінця XII – 50-х рр. XIII ст. Причини зникнення мечів даного типу та їх зменшення у вищезазначений період пояснюються витісненням їх романськими мечами, які все ж таки не змогли їх остаточно витіснити з території Русі. Але на сьогодні серед зброєзнавців є переважаючою та думка, що більшість деталей руків'я мечів типу Т1 куршський були виготовлені у куршських зброєзнавчих майстернях [26, с. 33].

Щодо етнічної приналежності, то ми вважаємо, що головка навершя руків'я меча є балтського виробництва, а саме куршського. Курші – західнобалтійський народ, який проживав у V-XVI ст.

на південно-східному узбережжі Балтійського моря на території Західної Латвії та Західної Литви (рис. 7). У XIII ст. курші постійно воювали з Лівонським Орденем, брали участь у військових кампаніях та битвах. Головною з них є битва при Дурбе 13 липня 1260 р. – битва між військами Тевтонського Ордену під командуванням лівонського магістра Бурхарда фон Хорнхаузена та маршала Пруссії Генріха Ботеля. Союзниками його виступали курші як найманці. Але щодо найманства, то тут необхідно сказати, що дане питання лишається відкритим та актуальним [15]. Певну спробу дати характеристику найманого війська Галицько-Волинського князівства здійснив М. Котляр [25].

Досить часто ми знаходимо серед пруських військових старожитностей деталі військового спорядження, зокрема це стосується і клинкової зброї. Схожа і майже ідентична головка навершя руків'я меча була виявлена з поселення Ушаково (рис. 2, 4). Детального опису знахідки, на жаль, немає, але наявна доволі чітка прорисовка, яка показує все ж таки певну схожість виробу з Чорнівського городища. Досить схожий циркульний орнамент – у вигляді кругів, а також не зовсім чіткий поділ на частини, що унеможливорює його типологічну характеристику [14]. Важливим також є те, що дане навершя зображене і у середньовічних мініатюрах. Так, зокрема у Біблії Мацієвського, створення якої відноситься до 1240-1250-х рр. присутні два зображення навершя даного типу, тому не виключене їх використання і на території Західної Європи.

Тепер хотілося б сказати про орнамент. Дана проблема є досить актуальною, тому публікацій та робіт є досить-таки небагато. На сьогодні вже розроблена типологія орнаментів, які зустрічаються на деталях руків'я куршських мечів. Розроблена вона А. Томсоном. Головка навершя руків'я меча з Чорнівського городища відноситься до загального типу III, яка зроблена з чотирьох і більше частин, а також до підтипу з геометричним орнаментом. Навершя з Чорнівки належить до типу з так званим сонячним циркулярним орнаментом. Інколи даний тип орнаментации називають „оком” – круг, у який вписана крапка всередині. Це типовий символ куршів. Розташовані ці символи переважно у формі трикутника, чи у формі хреста. Аналогічні круги виявлені як на куршських пам'ятках Литви, Латвії та Естонії, так і Білорусі – городище Вусце тощо. Генріх Латвійський у своїй роботі вказує, що у прибалтійських племен, зокрема у куршів наступ на меч був укладанням угоди. Меч таким чином ставав символом початку війни, і його використовували у язичницьких обрядах [33, л. 85-104].

Але ж яким чином така рідкісна знахідка могла потрапити на Чорнівську укріплену садибу? Ми вважаємо, що на території Чорнівського городища міг перебувати невеликий гарнізон воїнів балтського походження. Як відомо, очевидно, на території Чорнівського городища проживала сім'я князя Андрія Ярославовича – дружина та двоє синів – Юрій та Михайло, якій було надано землю та маєток для „кормлення”. Можливо, із сім'єю прибув і невеликий контингент військ саме з півночі (балтського походження), позаяк чоловік „Данилівни” – дочки Данила Романовича Галицького Андрій Ярославович проводив досить активну військову політику саме на півночі тогочасної Русі. Тобто, не виключені і певні взаємовпливи півночі та півдня Русі. Про це свідчать наконечники стріл балтських типів, бойова сокира та ще ряд інших знахідок. Можливо, наверх належало мечу знатного дружинника. Але питання інтерпретації та військово–політичної історії на основі предметів озброєння, виявлених на території Чорнівського городища – справа майбутнього, тому вважаючи дану пам'ятку перспективною для подальшого дослідження історії регіону, вивчення її буде продовжено з урахуванням нових знахідок.

Джерела та література: 1. Артемьев А.Р. Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII вв. // Восточная Европа в средневековье. – М., 2004. – С. 143 – 152; 2. Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. – Частина 2. – Чернівці: Золоті литаври. – 2009. – С. 233 – 282; 3. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII – XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.; 4. Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок – Л.: Наука, 1981. – 162 с.; 5. Загорульский Э.М. Вишинский замок XII-XIII вв. – Минск: БГУ, 2004. – 159 с.; 6. Загорульский Э.М. Исследования Вишинского замка // Древнерусское государство и славяне. – Минск: БГУ, 1983. – С. 86-90; 7. Загорульский Э.М. Возникновение Минска. – Минск: Издательство БГУ им. В.И. Ленина, 1982. – 358 с.; 8. Зверуго Я.І. Древний Волковыск. – Минск: Наука и техника. 1985. – 139 с.; 9. Калініченко В.А., Пивоваров С.В. Озброєння слов'яно-руського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра: історіографічний аспект // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута. – Вип. 583 – 584. – С. 7 – 11; 10. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. I. Мечи и сабли IX-XIII вв. // САИ. Вып. Е1-36. – М.–Л.: Наука, 1966. – 109 с.; 11. Кирпичников А.Н. Мечи из раскопок древнего Изяславля // КСИА. – Вып. 144. – М.: Наука, 1975. – С. 30-34; 12. Кирпичников А.Н. Мечи куршей // Древности Белоруссии. – Минск: БГУ, 1966. – С. 299-300; 13. Кошман В., Плавінські М. Предмети узбрасання з гарадзішка Свіслач (па матэрыялах раскопак 2000, 2005-2008 гг.): да пытання аб мангольскіх нападах на тэрыторыю Беларусы у сярэдзіне XIII ст. // Acta archaeologica Albaruthenica. – Vol. IV. – Минск: І.П. Логвінаў, 2008. – С. 85-110; 14. Кулаков В.И. Древности пруссов VI-XIII вв. / САИ. Вип. Г1-9. – М.: Наука, 1990. – 168 с.; 15. Латвийский Генрих. Хроника Ливонии. – М.–Л.: Наука,

1938. – 296 с.; **16.** Макушников О.А. Древнерусская оружейная мастерская из Гомия // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 121-130; **17.** Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. – 1959. – № 65. – С. 121 – 191; **18.** Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) // САИ. – Вып.Е1-36. – М., 1966. – 180 с.; **19.** Михайлина Л.П., Возний І.П. Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII – XIII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. : Історія. – Вип 6 – 7. – Чернівці, 1996. – С. 24 – 44; **20.** Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X-XIII вв. – Рига, 1965. – 144 с; **21.** Пивоваров С.В. Археологічне дослідження Чорнівського городища в 1999-2000 рр. // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.1. – С. 243-255; **22.** Пивоваров С.В. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: ТОВ „Наші книги”, 2008. – Вип. 3. – С. 180-199; **23.** Пивоваров С.В. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника та верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.). – ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 2. – С. 133-141; **24.** Пивоваров С.В. Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2008. – Т.1 (25). – С. 9-18; **25.** Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006. – 236 с.; **26.** Плавинский М.А. Нарысы гысторыі клынкавай зброі X-XIII стагадзяу на Беларусі. – Мінск: І.П. Логвінаў, 2009. – 158 с.; **27.** Седова М.В. Предметы вооружения из Ярополч – Залесского // КСИА. – 1971. – Вып. 125. – С. 87 – 94; **28.** Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.; **29.** Шноре Э. Асотское городище. – Рига, 1961. – 235 с.; **30.** Шпилев А., Плавинский Н. Головка навершия меча из деревни Хомутцы (Курско-Белгородское пограничье) // Acta archaeologica Albaruthenica. – Vol. VIII. – Минск: І.П. Логвінаў, 2012. – С. 100-105; **31.** Kazakevičius V. IX – XIII amžių baltų kalavijai. – Vilnius, 1996. – 173 l.; **32.** Šturms E. Kursu zobeni // Senatne un māksla. IV. – Rīga, 1936. – L. 106-115; **33.** Artūrs Tomsons. Kursu (T1 tipa) zobenu rokturu ornaments XI-XIII gs. – Rīga, 2008. – 104 l.

Наукове видання

**ПИТАННЯ СТАРОДАВНЬОЇ
ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ,
АРХЕОЛОГІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ**

**(Збірник наукових праць)
Том 1 (37)**

Редактор *М. Д. Палій*
Комп'ютерна верстка *Б. І. Гуцуляк*

*На обкладинці воєвода Штефан Великий з родиною
(фреска у монастирі Воронець)*

Підписано до друку 09.04.2014. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк. офсетний.
Умов. друк. арк. 18,37. Умов. фарб.-відб. 18,37. Обл.-вид. арк. 16,25.

Тираж 300 прим. Зам. 697.

Видавничий дім «Букрек»
58000, Чернівці, вул. Радищева, 10

Віддруковано з оригінал-макету замовника.

КП «Сторожинецька районна друкарня»
59000, Сторожинець, вул. Кобилянської, 7.

